

Over ranke torenspitsen

Hoe kunnen
we samen
de Brabantse
kerken redden

Lilian Grootswagers
Wies van Leeuwen
Paul Spapens

Kerken, bakens in
de omgeving ...

Inleiding

Torens en kerken bepalen het aanzien van Brabant. Vanuit elke positie in stad, dorp of buitengebied rijzen ze op en vertellen ze het woordeloze verhaal van hun geschiedenis, van de historie van de gemeenschap die ze ooit heeft gerealiseerd. Deze gebouwen zijn de krachtigste materiële uitingen van de Brabantse identiteit. In vervlogen tijden zijn ze met bloed, zweet en tranen gebouwd voor de eredienst, maar door de ontkerkelijking verliezen veel kerken hun religieuze betekenis.

In Brabant moeten de komende jaren ruim tweehonderd kerken een nieuwe functie krijgen. Er zijn niet veel mensen die weten hoe ze dit aan moeten pakken. Er is weinig geld. Er is weinig expertise. Het herbestemmen van kerken is een van de grootste culturele vraagstukken van Brabant, een probleem dat bovendien in korte tijd moet worden opgelost. Aan de eredienst onttrokken kerken kunnen niet lang leeg blijven staan omdat ze dan verloederen. Dát én de leegstand stuit tegen de borst van de gemeenschappen waar de kerken en de torens sinds vele generaties tot de vaste waarden behoren. Maar die herontwikkeling biedt ook kansen.

Deze door vrijwilligers van de Stichting Brabantse Hoeders samengestelde brochure wil de interesse van alle Brabanders wekken voor het herbestemmen van de kerken. Nadrukkelijk doen de samenstellers een oproep aan de jongere generaties mee te helpen zodat de historische kerkgebouwen ook in de toekomst het beeld van Brabant zullen blijven bepalen en een nieuwe rol zullen vervullen. Het ideaal is dat jong en oud samen gaan werken aan het behoud van de kerken. De tekst geeft inzicht in de geschiedenis van deze gebouwen en hun grote culturele belang. Ook geeft deze brochure inspirerende voorbeelden van geslaagde herbestedingen.

Lilian Grootswagers
Wies van Leeuwen
Paul Spapens

Honderden leegkomende kerken

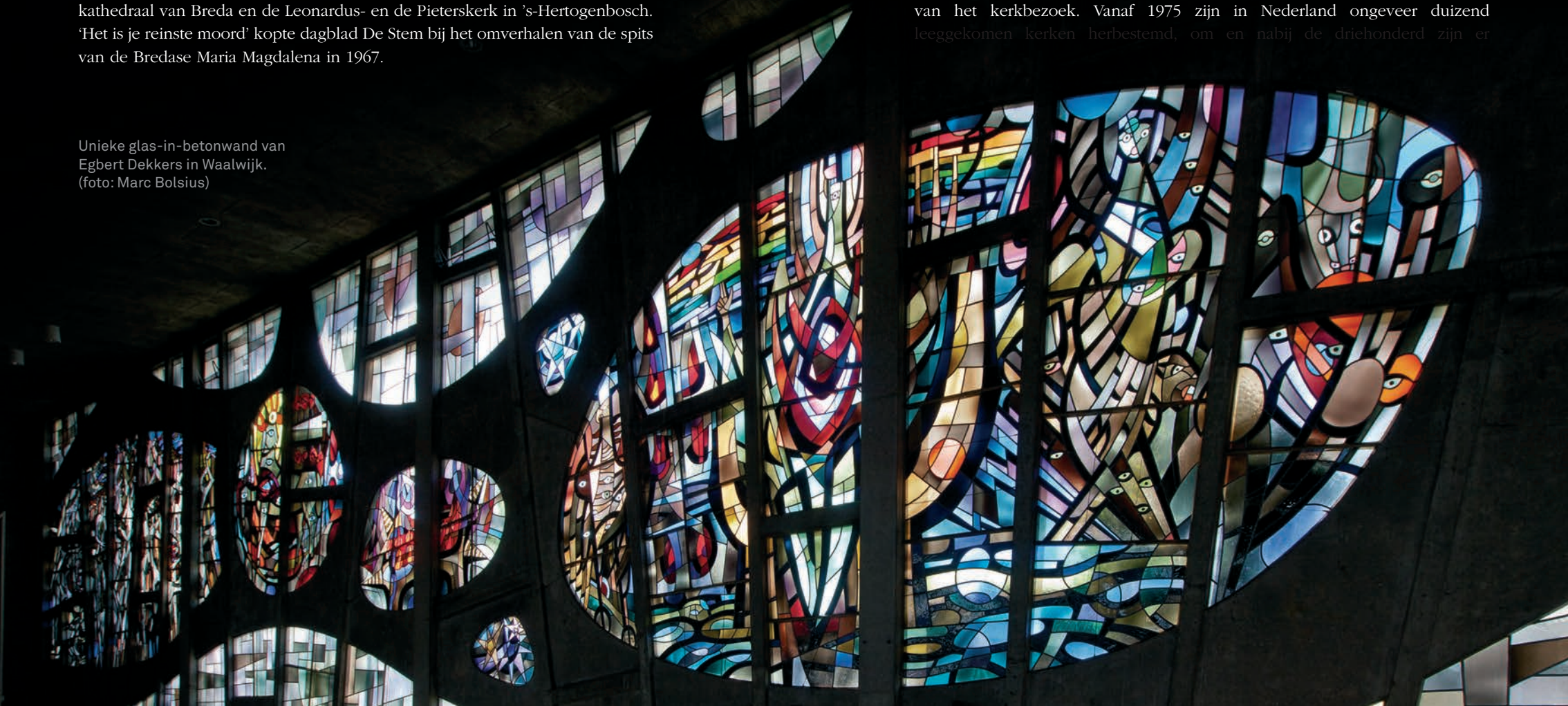
Als de kerken leeglopen zijn ze niet langer intiem verbonden met de grote rituelen van een mensenleven. Steeds sneller verliezen we onze binding met deze gebouwen. De verhalen, die ze verbinden met ons dagelijks leven, worden straks niet meer verteld. Ze vervagen en verdwijnen. Over een aantal jaren begrijpt niemand meer de intense samenhang tussen stenen, kunstwerken en verhalen. Dat vraagt om nieuwe verbindingen. Want dorpen en steden kunnen niet zonder kerken en hun torens.

Wat voor de eeuwigheid lijkt te zijn, is tijdgebonden gebleken. De imposante Heilig Hartkerk van Helmond, een topwerk van Pierre Cuypers, is nog geen 100 jaar geworden. In 1956 is het de eerste grote neogotische kerk die in onze provincie wordt afgebroken. Ervoor in de plaats kwam een niet al te fraai warehouse van het intussen ook verdwenen V&D-concern. En daar bleef het niet bij: de opvolger, de Heilig Hartkerk van H.W. Valk in een buitenwijk, verdween op haar beurt al na 24 jaar; te groot, niet meer nodig. Het zijn niet de minste kerken die verdwenen, de Noordhoekse kerk in Tilburg, de kathedraal van Breda en de Leonardus- en de Pieterskerk in 's-Hertogenbosch. 'Het is je reinste moord' kopte dagblad De Stem bij het omverhalen van de spits van de Bredase Maria Magdalena in 1967.

Unieke glas-in-betonwand van
Egbert Dekkers in Waalwijk.
(foto: Marc Bolsius)

In 2009 heeft de afbraak van de neogotische Sint-Jozefkerk in Dongen (1906-1907) veel aandacht getrokken. Een zeer actieve en creatieve actiegroep pleitte voor behoud, terwijl het uiteindelijk de gemeente was die tot sloop van dit gemeentelijk monument overging. In 2015 haalt de sloop van de dorpskerk van Berlicum (1932-1933), een expressionistisch bouwwerk met naoorlogse toren, de media. Een actiegroep verzet zich tegen sloop en slaagt er in tenminste de toren te redden. Maar ook die is alsnog gesloopt omdat er niet voldoende geld bijeen is gebracht. In Son valt het college intussen over een controverser rondom de bouw van een nieuw dorps huis, dat in de naoorlogse wederopbouwkerk gemakkelijk een plaats zou kunnen vinden.

Is sloop van kerken eigenlijk wel zo erg? Het is toch iets van alle tijden? In de middeleeuwen, in de negentiende eeuw en vooral na de Tweede Wereldoorlog maakten honderden kerken inderdaad plaats voor grotere en mooiere nieuwbouw. In de laatste decennia is dat echter niet meer het geval. Kerken ruimen nu het veld voor woningen of winkels. Dat komt door het teruglopen van het kerkbezoek. Vanaf 1975 zijn in Nederland ongeveer duizend leeggekomen kerken herbestemd, om en nabij de driehonderd zijn er

Brabantse kerken zijn eeuwenoud

afgebroken. Van de ruim 600 Brabantse kerkgebouwen is nu 69% nog in gebruik voor de eredienst. Van 5% is bekend gemaakt dat ze binnen enkele jaren gaan sluiten, 9% staat al leeg, en 17% heeft een nieuwe bestemming gekregen. Dat is nog geen reden om opgelucht adem te halen. Van de ruim 400 kerken die nu nog in gebruik zijn zullen er in de komende jaren nog zo'n 200 tot 250 hun religieuze bestemming verliezen. Dat blijkt uit onderzoek in opdracht van de provincie, waaronder het rapport *Heilige buisjes?* van 2013.

Het is onontkoombaar zeggen vertegenwoordigers van de kerkgemeenschappen, want het aantal mensen dat zich verbonden voelt met een kerkgenootschap holt achteruit. Volgens het onderzoek *God in Nederland* uit 2016 komt maar liefst 82% van de Nederlanders nooit of amper nog in de kerk. Nog maar 14% gelooft in een persoonlijke God. Ongelovigen zijn voor het eerst in de geschiedenis van dit onderzoek in de meerderheid, te weten 58%. Intussen is er wel degelijk sprake van uiteenlopende vormen van religieuze beleving buiten kerkelijk verband. De volgzame Brabander heeft overigens altijd al een ambivalente houding gehad tegenover de dictaten van een rigide kerkelijk gezag. Dat blijkt wel uit *Zin in Brabant* uit 2015, waarin Marieke Boerefijn en Paul Spapens maar liefst 50 verhalen nodig hebben om verschillende vormen van spiritualiteit te schetsen, van Maya's en sjamanen, via katholieken tot Bahá'í.

Ondanks ontkerkelijkheid steken we nog steeds kaarsjes op in vele tientallen (Maria)kappelletjes. Ook degenen die al jaren geen kerkbijdrage meer betalen, zijn wel bereid bij te dragen aan restauratie of behoud van de oude dorpskerk. Eigenlijk wil niemand een Brabant waarvan de horizon niet meer gemarkeerd wordt door kerken en hun torens. Kerken vertegenwoordigen de Brabantse geschiedenis. Ze roepen het verleden op in materiaal, vormgeving, ruimtewerking en decoratie. Ze zijn brandpunten van maatschappelijk leven en vertellen verhalen over ons verleden. Het zijn met betekenis geladen monumenten van cultuur. Ze zijn met dubbeltjes en kwartjes bijeen gespaard en daarom eigendom van de gemeenschap.

Van gotiek tot barok

De middeleeuwse boeteprediker en schrijver Geert Grote (1340-1384) stelde in zijn pamflet tegen de bouw van de gotische toren van de Utrechtse Dom verspilling van middelen aan de kaak. Gelukkig hebben de middeleeuwse opdrachtgevers zich weinig van hem aangetrokken. Integendeel, ze wedijverden met indrukwekkende kerken en torens. Deze gebouwen waren in hun ogen uitingen van macht en welvaart. Concurrentie leidde tot een steeds verfijndere, rijkere vormentaal.

De Mechelse steenhandelaren Keldermans bouwen door de eeuwen heen een waar imperium op, ze leveren ontwerpen en kant en klare onderdelen in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. Bouwen 'up die maniere van Brabant'. De grote gotische stadskerken in Antwerpen, Breda en 's-Hertogenbosch worden tussen de veertiende en de zestiende eeuw opgetrokken uit bij Brussel gedolven Gobertange- en Ledesteen. Ze zijn lager dan de Franse kathedralen maar onderscheiden zich door rijk beeldhouwwerk, bijvoorbeeld in de prachtige toren van Breda en de luchtboogbeeldjes en topgevels van de Bossche Sint-Janskathedraal.

Veel eenvoudiger zijn de laatgotische dorpskerken, waarin de bouwers van Wouw, Oosterhout en Oirschot de vormen van de stadse kapittelkerken vertalen in baksteen en een beetje natuursteen. De meeste kerken die tussen de veertiende en zestiende eeuw worden gebouwd, zijn van baksteen. Slechts af en toe hebben ze natuurstenen details in steunberen, raamluiken en torens. Meestal zijn ze echter driebeukig met lichte houten tonvormige gewelven. Deze gewelven worden dan onder een doorlopend leien dak samengevat. Grotere kerken krijgen wel een hoger middenschip met lichtbeuk. De dwarsschepen en koren zijn in veel gevallen lager dan het schip, wat samen met de hogere westtorens leidt tot een schilderachtig silhouet. We vinden ze nog in Middelbeers, Leende, Terheijden en Helvoirt.

De glorie van deze dorpskerken zijn de torens. Ze worden door de architectuurhistorici meestal gekarakteriseerd als Kempense gotiek. De torens hebben romaniserende motieven als lisenen en boogfriezen. Deze motieven worden tot in de zestiende eeuw gebruikt, meestal in combinatie met gotische versieringen in de steunberen, nissen en galmopeningen. Dat leidt tot prachtige silhouetten in Alphen, Hilvarenbeek, Oirschot en Vught. In de toren van Woudrichem zien we al renaissance motieven, net als in de zuidgevel van de stadskerk van Grave. De alleenstaande torens van Duizel, Oostelbeers, Steensel en Stiphout zijn een echt Brabants verschijnsel, veroorzaakt omdat de dorpen zich verplaatsten.

Een deel van het dagelijks leven speelt zich dan in kerken af. Men wandelt er, schuilt er bij regen, maakt afspraken, drijft soms zelfs handel. Tot het begin van de negentiende eeuw is er in de kerk begraven. De zerkenvloeren van Breda en 's-Hertogenbosch getuigen daar nog van. De parochies zijn eeuwenlang bepalend voor het dagelijks leven van de gelovigen. Men organiseert processies en andere religieuze plechtigheden, waarbij Bijbelse taferelen en belangrijke gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis worden uitgebeeld.

De protestanten hebben na de intocht van de Reformatie in de zestiende eeuw amper grote kerken nodig. De achthoekige kerk van Willemstad (1601-1605) is de eerste kerk die voor de reformatorische dienst wordt gebouwd. Veel dorpskerken staan echter grotendeels leeg of worden deels gebruikt als school, opslagruimte, brandspuithuis, etc. Als de predikanten in 1686 de kerken van Westerhoven, Riethoven en Bergeijk bezoeken, merken ze op dat ze zeer vervallen zijn, 'sijnde meer peerdestallen als kercken'.

De enige barokke katholieke kerken worden gebouwd in de vrije heerlijkheden van Boxmeer, Ravenstein, Uden en Megen. Ze zijn eenvoudig van buiten, maar weelderig van binnen. Kort na 1572 pleit Carolus Borromeüs voor waardige en indrukwekkende kerken, hun pracht en religieuze karakter moet een onuitwisbare indruk maken op de gelovigen.

Beleving en inleving in het lijden van Christus en de vele heiligen zijn cruciaal voor de kerkelijke interieurs van renaissance en barok. In bedevaartsplaatsen als Scherpenheuvel (België), Kevelaer en Handel ontstaan sacrale landschappen met gebouwen in barokstijl. Het gaat dan om een boeiende samenhang van kerk, kapellen, devotiebeelden en een processiepark. In Scherpenheuvel is de hele nederzetting als een zevenhoek om de Mariakerk geschaard.

Katholieke herleving en neergang

In het voormalige Generaliteitsland Brabant brengt de Franse tijd vanaf 1795 gelijke rechten voor alle religies. Een deel van de middeleeuwse kerken wordt na 1796 teruggegeven aan de katholieken. De torens blijven in bezit van de burgerlijke gemeente. De tekenaar, landmeter en architect Hendrik Verhees (1744-1813) geeft een duidelijk beeld van de gebouwen die er rond 1800 nog staan. De pastoors zijn niet altijd blij met hun vervallen middeleeuwse kerken. Het ooit zo indrukwekkende Brabantse kerkenlandschap van de middeleeuwen is nu nog slechts een palimpsest, een vele malen uitgewist en herschreven stuk perkament. Er zijn alleen fragmenten van over. De grote middeleeuwse stadskerken van de late gotiek bestaan nog steeds, maar veel dorpskerken hebben na 1800 plaats moeten maken voor prestigieuze

De sloop van de Bredase Maria Magdalenakerk in 1967.

nieuwbouw. In de ogen van de clerus is die geschikter om het religieuze gevoel op te wekken.

In 1853 komen er weer bisschoppen in Breda en 's-Hertogenbosch. De op de middeleeuwse gotiek gebaseerde neogotiek wordt de katholieke 'huisstijl', het waarmerk van de 'katholieke herleving'. De eerste neogotische katholieke kerk verrijst overigens al veel eerder, de Goirkesekerk in Tilburg (1835-1839). De kerk bevordert nieuwe devoties tot het Heilig Hart (1856), Jozef als patroon van de kerk (1870), Maria en Christus Koning (1925), de Heilige Familie en het kindje Jezus. Nieuwe congregaties van paters, fraters en nonnen spelen een grote rol in onderwijs en ziekenzorg. Eigenzinnige bouwpastoors zien de bouwkunst als een van de middelen om de gelovigen op te voeden en het dagelijks leven te devotionaliseren. Tussen 1850 en circa 1915 bouwen of verbouwen de Nederlandse katholieken ongeveer achthonderd kerken, waarvan meer dan tweehonderdvijftig in Noord-Brabant. Meest neogotisch, soms neoclassicistisch, traditioneel of neoromaans.

Na 1915 nemen de bouwpastoors de nieuwe vormen over van expressionisme en de meer traditionele Delftse School. De nieuwe kerken moeten echte volkskerken zijn, weidse ruimten, waar iedere gelovige deel kan hebben aan het misoffer. Katholieke kerken worden steeds meer sacrale gebouwen voor eredienst en gebed. In een neogotische kerk hangt alles samen en is alles op elkaar afgestemd. Net als in de barok werkt het als een totaalkunstwerk. De glans van koper, zilver en goud, de kleuren van schilderijen en glasramen, de beelden van heiligen en voorstellingen uit de heilsgeschiedenis moeten indruk maken op de gelovigen. Het katholicisme is een zintuiglijke religie, waarin kleuren, beelden en sferen belangrijker zijn dan het woord. Dat zien we aan rijke interieurs in bijvoorbeeld Helmond, Veghel en Helvoirt. Er zijn volkskerken met veel decoratie, maar ook eenvoudige ruimten. De hervormde kerken van Fijnaart of Raamsdonksveer steken hier in hun eenvoud sterk bij af.

Na de Eerste Wereldoorlog tot ca. 1970 zijn de parochies de kernen van de gemeenschap in nieuwe wijken. Bij stads- en dorpsontwikkeling wordt de parochiekerk met haar eigen erf tussen scholen, pleinen en parken kern van de wijk. We zien dat in Sint-Oedenrode (Eerschot), Breda (Heuvel), Bergen op Zoom en vooral Tilburg (Broekhovense kerk, Sacramentskerk). Protestant en katholieken hebben hun eigen architecten. Het ontwerp van een kerk is een uitgelezen kans voor het scheppen van aantrekkelijke architectonische ruimten. Uit de naoorlogse lessen kerkelijke bouwkunst in het Bossche Kruithuis, in de zeventiende-eeuw als kruitopslag gebouwd, ontstaat de Bossche School. Men werkt met beperkte middelen. Honderden kerkelijke complexen worden gebouwd en enkele decennia later alweer gesloopt of

herbestemd. Tot het midden van de eeuw domineert religie het maatschappelijk leven. Alles is verzuild; scholen, omroepverenigingen, vakbonden, ze worden volgens levensbeschouwing georganiseerd. Na 1950 neemt de invloed van de godsdienst zienderogen af. Het 'rijke roomse leven' blijkt een uitzonderlijk fenomeen geweest. De nadrukkelijke hegemonie van de katholieke religie in alle maatschappelijke organisaties, heeft zo nooit eerder bestaan, zelfs niet in de middeleeuwen.

De Bredase toren is al eeuwen het middelpunt van de stad.
(foto: Marc Bolsius)

Waarom kerken bewaren?

Kerken zijn bakens

Het stenen kantwerk van de Bredase Lieve Vrouwetoren (1468-1509) is al eeuwenlang het middelpunt van de stad, de spil waar het stadsleven om draait. Een herkenningspunt voor iedereen. Dat geldt ook voor de dorpsstoren van Hilvarenbeek. Boven de huizen en het open land zien we de iets naar het westen neigende spits met bol, lantaarn en ui. Een onvergetelijk silhouet, dat bij nadering verdwijnt achter de straatwanden. Pas op het groene Vrijthof, tussen de oude linden, is hij er gelukkig weer. De befaamde architect Pierre Cuypers kent de betekenis van torens maar al te goed. Hij heeft de markante toren van Veghel (1858-1862) ontworpen. Daarnaast tekent hij de koepel van de Romeinse basiliek van Oudenbosch (1867-1892). Voor Eindhoven ontwerpt hij tussen 1860 en 1867 de door leerling Jan Stuyt als zwierig, elegant en poëtisch geprezen dubbeltorens, die de hoofdstraten domineren. Cuypers vertaalt hier de Franse natuursteenvormen van Chartres op een geheel eigen wijze in Nederlandse baksteen. De symboliek van de weerbare toren van David en de ivoren Mariatoren van de vrede, zorgt voor subtiele verschillen in vormgeving.

Na 1900 worden kerken nog steeds het middelpunt van nieuwe wijken. Dat is bewuste politiek van overheid en kerk, om een maatschappelijk ideaal te benadrukken. We zien dat bij de intussen gesloten Goede Herderkerk van Sint-Oedenrode (1966). Dit nagenoeg vierkante gebouw ligt met pastorie en parochiezaal aan een ruim plein. Architect P. Dijkema verwerkt hier ideeën en verhoudingen van de Bossche School. Hij is gefascineerd door de relatie tussen binnen en buiten, waarop hij in 1960 is gepromoveerd. Dat blijkt wel uit de zorgvuldige vormgeving van plein en kerk, de wijze waarop bestrating, beplanting en de massa's van de gebouwen op elkaar zijn afgestemd. De vrijstaande campanile, vier ranke betonnen stijlen met een klokkenhuis, is nog steeds een baken in de wijk. Onze dorpen en steden zijn haast ondenkbaar zonder kerken en torens. We richten ons erop, we ontleen er een deel van onze identiteit aan.

Kerkmuren dragen historie

Het gebruikte materiaal weerspiegelt de historie van het gebouw. Soms is dat zorgvuldig gemetselde en gevoegde baksteen, soms eeuwenoude natuursteen uit de omgeving van Brussel of vulkanische tufsteen uit de Duitse Eifel. In vorm en oppervlak vertelt die steen eeuwenoude verhalen.

De toren van Neerlangel dateert uit de elfde eeuw en is de oudste van onze provincie, een romaans bouwwerk. Hij heeft eenvoudige muren in korrelige, duifgrijze tufsteen met vulkanische insluitsels, meestal gewonnen in de Eifel.

Honderden kilometers heeft deze steen gereisd, toen al. Aan de noordkant resteert nog een deel van het oorspronkelijke voegwerk.

Romaans zijn de muren van het 'heidens kerkje' in Oirschot uit de twaalfde eeuw. Het lijkt een paradox, een heidens kerkje. De wandelende dominee Stephanus Hanewinckel schrijft in 1799 over het gebouwtje dat sinds 1659 is gebruikt als boterwaag, klokkengieterij en houtopslag. Hij noemt het 'een zeer oud gebouw van tufsteen, eenigen zelfs willen dat ze een oude tempel der Romeinen is geweest'. Dat men dan bij tufsteen aan de Romeinen denkt is niet vreemd. Tufsteen uit Romeinse gebouwen is in de vroege middeleeuwen vaak hergebruikt voor kerken. In de kerk krijgt Romeins materiaal een nieuw leven.

In de late middeleeuwen spelen de vaklui met de architectuur, zoals te zien is in de baldakijnen van de vroegere kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap aan de Bossche Sint-Jan. Nog virtuozer is het gedraaide baldakijn aan de noordoostelijke vieringpijler in de kathedraal. Het verhaal gaat dat dit het meesterstuk zou zijn van een reizende bouwmeester wiens diensten werden geweigerd. Om zijn vakmanschap te bewijzen hakte hij deze speelse siertoren, de weelderige versieringen gebogen en vervormd. Een mooi verhaal rondom een bijzonder stuk vakmanschap. De overhuiving dateert van 1485 en kan van de architect Alart Duhomeel zijn.

Een oude kerk kan ook in de nieuwe voortleven. De architect A.P. Smits gebruikt de gele IJsselstenen van de bij de bevrijding in 1944 vernielde hervormde kerk van Klundert voor de traditionalistische nieuwbouw van 1951-1952. Materiaal is schaars na de oorlog. Het wordt een langgerekt achtkant met door lisenen afgezette muurvlakken en hooggeplaatste houten roedenramen. Een eigentijdse variant op een eeuwenoude protestantse plattegrond. De muren en bogen van kerken verhalen van eeuwenoud vakmanschap.

Kerken zijn musea

Kerken zijn meer dan een silhouet, ze bevatten waardevolle kunstschaten. Daarom worden ze vaak de voorlopers van onze musea genoemd. Hier heeft de bevolking voor het eerst kennis gemaakt met rijke versieringen en kleurrijke voorstellingen, iets wat wij ons in onze tijd vol informatie en beelden amper nog kunnen voorstellen.

De Grote Kerk van Breda is een waar museum van grafcultuur. Hoogtepunt is de prinsenkapel, waar in 1533 de renaissance de Nederlanden binnenkomt. Op het gewelf vinden we grotesken, kandelaber motieven en bladwerk, tegen een

Antonius Abt Riel ,
echt Brabant

Nicolaaskerk Helvoirt,
rijke neogotiek

Oostelbeers,
alleenstaande toren

Hervormde kerk Oirschot,
'heidens' kerkje

Tweehonderd kerken, tweehonderd uitdagingen ...

Het herbestemmen van kerken is een van de grootste culturele vraagstukken van Brabant, een probleem dat bovendien in korte tijd moet worden opgelost. Aan de eredienst onttrokken kerken kunnen niet lang leeg blijven staan omdat ze dan verloederen. Dát én de leegstand stuit tegen de borst van de gemeenschappen waar de kerken en de torens sinds vele generaties tot de vaste waarden behoren. Maar die herontwikkeling biedt ook kansen.

Hervormde kerk Heesbeen,
huis van het woord

Lambertuskerk Wouw,
laatgotische dorpskerk

Goede Herderkerk Sint-Oedenrode,
binnen en buiten

Johannes de Doper Neerlangel,
door omwonenden beheerd

donkerblauwe achtergrond met veel goud. De kapel bevat het verfijnde grafmonument voor Engelbrecht II van Nassau en Cimburga van Baden. Op de bodemplaat liggen de gestorvenen in beginnende ontbinding, half gedekt door een lijkwade.

In Bergeijk en Riethoven zijn de oude triomfkruisen na de teruggave van de kerken weer op de oude plek gehangen. Beiden hebben nog de oude kleuren. In Riethoven herinnert het portret van bisschop Rythovius uit de late zestiende eeuw aan de hier geboren Maarten Bauwens (1511-1583), die bisschop van Ieper is geworden. Eeuwen geschiedenis zijn samengebond in deze kunstwerken.

In het vanaf de veertiende eeuw steeds verbouwde protestantse kerkje van Heesbeen vinden we nog een compleet reformatorisch interieur, een echt huis voor het woord. Je komt er binnen via de voorkerk, 'het ruim' met zijn verweerde muren en donker houten schotwerk. De kerk zelf is een wonder van eenvoud. Scheve witte muren die elk jaar weer worden gekalkt, een blauw tongewelf met eenvoudig ornament en trekbalken. Op de witte muren weerkaatst een helder licht, tussen de oude in houtimitatie geschilderde bankenblokken.

Een echt museum is de Bossche Sint-Cathrien met haar gotische koor. Hier is de koepel van Jan Stuyt in 1917 beschilderd door Jan Oosterman, met de engelenkoren en de acht zaligsprekingen. De glorie van deze kerk zijn negen barokke schilderijen van Pieter Jozef Verhaghen (1728-1811) uit Aarschot. Verhaghen is een van de Zuid-Nederlandse schilders die doorwerken in de geest van Rubens. Ze zijn rijk van sfeer en kleur en vol beweging. Buigingen, handgebaren, verschijningen, een waardig religieus toneelstuk. Unieke stukken van groot formaat!

Bijna alle kerken hebben bijzondere glasramen, vaak neogotisch, maar ook expressionistisch. Egbert Dekkers maakt rond 1960 enorme glas-in-betonramen voor de Antoniuskerk van Waalwijk. Als jonge kapelaan mag hij van de bisschop naar de Amsterdamse Rijksacademie voor Beeldende Kunsten gaan. Een wijs besluit dat het bisdom veel heeft opgeleverd. In warme tinten en zware contouren zien we links en rechts in de golvende ovalen van de betonwanden beelden uit de Apocalyps, het Bijbelboek dat met zijn levendige visioenen veel kunstenaars van de wederopbouw inspireert. Dit soort kerkelijke kunstwerken zal wel nooit meer worden gemaakt. Veel kerkelijke kunst verliest zijn betekenis in een echt museum. De historische sensatie, de emotie die het kunstwerk uitdraagt, komt het beste tot zijn recht in de

oorspronkelijke context. Daarom verdienen de interieurs bescherming. Ook bij herbestemming moeten ze zoveel mogelijk ter plaatse worden bewaard, als bron van inspiratie voor de plaatselijke gemeenschap.

Kerken spelen met ruimte, klank en licht

Sommige kerken hebben geen decoraties nodig. De Lukaskerk uit 1972 in de Bossche wijk zuid van Hans van der Laan is uiterst eenvoudig, zoals het een kerk van de Bossche School betaamt. De architect schrijft: 'de kerk is vierkant, terwijl de muren geleed zijn door van de vloer tot het dak lopende ramen: het is dus eigenlijk een patroon van zuilen en ramen, en zo is er uitzicht, is er licht.' De materialen zijn allereenvoudigst. Het is puur ruimte, de enige versiering vormen de schilderijen van Theodore Strawinsky, zoon van de befaamde componist.

Protestantse bedehuizen zijn veelal ook uiterst eenvoudig. In de zaalkerk van Leur is de preekstoelwand van 1717 het hoogtepunt. De eiken preekstoel met doophek en doopboog in renaissance vormen is van rond 1650. Drie tekstborden met vleugelstukken en frontons zijn beschilderd met schepen en landschappen. Ze dragen de teksten van de tien geboden (1616), de geloofsbelijdenis (1643) en het Onzevader (1648). Deze borden zijn protestantse varianten op de rijk gedecoreerde altaren uit middeleeuwen en renaissance.

Het oppervlak van de materialen is bepalend voor het effect van de ruimte. Dat geldt zeker voor de katholieke neokerken van de negentiende eeuw. Goed voorbeeld is de kerk die Karl Weber bouwt voor Lierop in 1890-1892. Onder een machtig, achthoekig koepelgewelf openen zich rondramen en twee- en driedelige nissen. Overal zien we baksteen met speklagen in geel en zwart. Er zijn gepolijste kolommen en donker marmeren zuiltjes. Natuursteen, koper, smeedijzer, blank eiken, alles doet mee. De kleurstellingen leggen accenten op de constructieve delen van de architectuur. Even heb je het gevoel terug te treden in de negentiende eeuw.

Orgels spelen een belangrijke rol, zij vullen de kerkruimte met klank. Er zijn veel belangrijke orgels in Brabant. Hoogtepunt is de imposante orgelkast van Franchois Symons en Georg Schysler uit 1617-1620 voor de Bossche Sint-Jan. Op wereldschaal een van de mooiste orgels denkbaar. Er is een weelde van zuiltjes, ranken, panelen met onder meer saters en heiligenbeelden. Onder de hoofdwerkkas, onzichtbaar van beneden, de trotse koppen van de makers. De kas wordt bekroond met beelden, uurwerk en een speeltrommel met dodendans. Het is een spel van ijdelheid, vergankelijkheid en de vreugde van de muziek. Klinkend leeft het gebouw pas echt.

Neogotiek in Tilburg

De Goirkesekerk in Tilburg (1835-1839) is de eerste kerk in de huisstijl van de katholieken, de neogotiek. Als de parochie de schuurkerk wil vervangen gaat kroonprins Willem II zich ermee bemoeien. Dat doet hij onder invloed van Johannes Zwijsen, sinds 1832 pastoor van Tilburg. Zwijsen kan goed met de kroonprins opschieten. Willem zorgt voor een subsidie van maar liefst vijftienduizend gulden. Hij heeft in Engeland een ongeneeslijke voorliefde voor de gotiek opgedaan. Daarom is voor hem vanzelfsprekend dat de kerk in gotische stijl wordt gebouwd, ook al zijn de meubels in de stijl van de neobarok gemaakt. (foto: Marc Bolsius)

Kerken vertellen verhalen

Eeuwenlang zijn religieuze gebouwen ankerpunten van herinnering geweest, bronnen van verhalen, bezielde tekens. In Maarheeze gaat het verhaal dat het bouwterrein voor de nieuwe kerk in 1909 is geëgaliseerd door drie mannen, die samen 232 jaren telden. Andere parochianen voeren stenen en grond aan, zo wordt het een project van de dorpsgemeenschap. In Gemert verrichten de bewoners eveneens hand- en spandiensten. Het doorgeven van de bakstenen van man tot man mislukt. Dergelijke verhalen kennen we al uit de middeleeuwen, als een gemeenschap gebouwen begint, die de bouwers nooit voltooid zullen zien. In Ravenstein richt men in 1729 een loterijfonds op om de nieuwe kerk te bekostigen. De gemeenschap moet dan ook bepalen wat er met de kerken gaat gebeuren, niet het bisdom. Maar die gemeenschap heeft dan ook de taak voor het gebouw te zorgen

De reformatie en de beeldenstorm van 1566 komen heel dichtbij in de vroegere begijnhofkapel van Breda, nu de Waalse kerk (1438-1440). Daar is bij de laatste restauratie de gotische kerkdeur teruggevonden. De briefpanelen zijn fijn gesneden, en het gezicht van het Catharinabeeld is door beeldenstormers toegetakeld: zo komt het verleden heel dichtbij.

In Helvoirt zijn de dorpsbewoners in de kerk vertegenwoordigd. De houten gewelven uit de vijftiende en zestiende eeuw rusten op houten koppen: mannen en vrouwen, een enkele dierenkop, soms grijnzend, soms grotesk. De uitdrukkingen zullen oorspronkelijk door felle kleuren zijn geaccentueerd. Het zijn eenvoudige mensen van de zandgrond, zo te zien. Vormen ze een getrouwe afspiegeling van dorpsbewoners uit de late middeleeuwen of zijn het fantasievolle maskers? We zullen het niet te weten komen.

Als in 1904 de fraaie gotische toren van Leende dreigt in te storten schakelt architect Joseph Cuypers dorpsmetselaars en timmerlieden in. Cis Jutten uit Leende zwoegt als een mijnwerker onder de grond om stap voor stap de oude fundering weg te hakken en door een nieuwe te vervangen. Aan hem danken we het voortbestaan van het monument.

In de Bossche Sint-Jacob, dank zij Jo Timmermans herbestemd als Jheronimus Bosch Art Center, zien we in de zijkapel een grote frescoschildering. De Belg Georges de Geetere beeldt daar de opdracht van de parochie aan het Heilig Hart van Jezus af. In de volksmond heeft de schildering 'het kaartclubje'. Daar vinden we behalve de pastoor met zijn kapelaans en de leden van het kerkbestuur ook de kinderen van het Antoniusgesticht en van het parochiepatronaat, evenals leden van arbeidersverenigingen en godsdienstige genootschappen. De kleine wereld van de parochie is er verbeeld.

Kerken zijn vol emotie

Brabanders hebben zich voortdurend ingespannen voor 'hun' religieuze gebouwen. Denk maar aan de parochianen van Bergeijk; die willen in 1800 kost wat kost hun vervallen middeleeuwse parochiekerk terug hebben, terwijl de pastoor opziet tegen de hoge kosten. Hij heeft aan het kortste eind getrokken. In 1964 komt het gebouw leeg te staan, als er een grote nieuwe kerk verrijst. Die is op haar beurt in 1994 afgebroken en de verwaarloosde middeleeuwse Petruskerk functioneert nu weer als parochiekerk.

De oude steden van Breda en 's-Hertogenbosch liggen rondom de gotische stadskerken en op het station van Ravenstein geldt wat Simon Vestdijk dichtte: 'De herfst bouwt veel kerktorens bij.' Als gijzelaar in Sint-Michiëlsgestel zag hij tijdens de oorlog de torens tussen de kaler wordende bomen opdoemen als tekens van beschaving. In Ravenstein zijn meer dan tien kerktorens zichtbaar, van Oss tot Neerloon. En dat terwijl de bouw van nieuwe kerktorens in de negentiende eeuw even erg werd verketterd als nu de bouw van minaretten en moskeeën. Cornelis Vosmaer beklagt zich in 1872 over de katholieke bouwmanie: 'Overal torens, torens en torens, een ware torendolheid'.

Paul Spapens houdt in 2015 een bewogen pleidooi voor asielmadonna's, de Mariabeelden in de Broekhovense kerk in Tilburg: 'Deze kerk mag je momenteel met recht en reden de vluchtkerk voor Asielmadonna's van Tilburg noemen. Hier vind je de Mariabeelden van de parochies Pius X, Fatima en Lourdes. Ook zij raken ontheemd. Gezien de relaties tussen deze beelden en de vroegere parochies en parochianen pleit ik er voor om in Tilburg een ruimte te zoeken waarin deze Asielmadonna's verzekerd zijn van een behouden huis, nu en in de toekomst. Zij kunnen daar gezelschap krijgen van de heiligenbeelden die nu nog in groten getalen voorkomen in de woonkamers of op de zolders van ouderen. Deze beelden zijn ooit de materiële uitdrukking geweest van een persoonlijk vertrouwen in de een of andere heilige. [...] Laten we deze beelden inzamelen, de verhalen optekenen en een nieuw leven geven in een heiligenasiel, samen met de Asielmadonna's en andere voor Tilburg belangrijke heiligenbeelden en kunstvoorwerpen uit de Tilburgse kerken die gesloten gaan worden.' Kerken brengen ons samen en kunnen ons met elkaar verbinden. Tenminste als het behoud geen twistappel vormt.

De lotgevallen van een kerk zeggen veel over de geschiedenis van een plek. Als de kerken dicht zijn en niet meer kunnen worden bezocht, verliezen we een deel van ons geheugen en cultuur. Straks begrijpen we niets meer van de weelde aan voorstellingen en verhalen in die gebouwen. Dat vraagt om nieuwe waardering voor de schoonheid en de betekenis van de kerken. Ze hebben een sfeer en warmte die ons even in een andere wereld brengt, oproept tot stil zijn en hogere gedachten. Zonder de religieuze gebouwen en hun verhalen verliest de provincie Noord-Brabant een belangrijk deel van haar identiteit.

Kerken hebben toekomst

Kerken zijn van ons allemaal

Hoogleraar Arnoud-Jan Bijsterveld heeft een merkwaardige tegenspraak gesignaleerd: 'de Kerk, die voorheen zorgde voor samenhang, cohesie en betrokkenheid in een parochie en stadswijk, kiest er nu voor het gebouw dat al die sociale, culturele en religieuze waarden symboliseert op te offeren.' Juridisch gezien zijn de kerken eigendom van de parochiegemeenschap, die afhankelijk is van het bisdom. In maatschappelijke zin zijn ze echter ons aller eigendom. Al in de middeleeuwen, maar ook na de Tweede Wereldoorlog zijn ze met dubbeltjes en kwartjes bijeen gespaard door gelovigen en pelgrims. De wereldlijke en geestelijke overheid heeft ook bij de Franse kathedralen en de grote Brabantse stadskerken slechts een klein gedeelte bekostigd. Het merendeel komt van de eenvoudige gelovigen. Bij noodzakelijke restauraties geeft de overheid soms een bijdrage van zo'n 70%. Maar ook dan nog geldt: dat zoveel kerken nu nog in redelijke tot goede staat verkeren, komt omdat betrokken bewoners en gelovigen de eigen bijdrage van meer dan 30% zelf bijeenbrengen.

Kerken zijn van ons allemaal. Maar voor velen worden de relictten van het christendom steeds meer een onbekende wereld. Hun behoud staat of valt met draagvlak. Daarom is het van belang dat ze toegankelijk blijven. Anders begrijpt straks niemand meer waar ze eigenlijk voor dienen. Daarom moet tegelijkertijd informatie worden overgedragen. Activiteiten zoals de Open Monumentendagen dragen hieraan bij. Hetzelfde geldt voor het Jaar van het Religieus Erfgoed in 2008. Daarnaast zijn er rond Reliwiki, de database voor religieuze gebouwen, groepen van geïnteresseerden.

Maar er is meer nodig om de jongere generaties erbij te betrekken. Soms kan een gesloten kerk open blijven door plaatselijke betrokkenheid. In Raamsdonk en Middelbeers worden kerken beheerd door stichtingen die ze restaureren en openstellen. Het zijn ruimten die ons kunnen omhullen, bij stil gebed, bij concerten of bij andere samenkomsten. Dat kan zelfs als de gebouwen geen kerkelijke functie meer hebben. Zonder financiële steun zullen de woordeloze verhalen die ze vertellen echter onherroepelijk verloren gaan. Sloop betekent kapitaalvernietiging, milieuschade en verlies van identiteit en maatschappelijke cohesie. Het versteende kapitaal van onze voorouders vraagt draagvlak en voortdurende inspanning, willen we het gaaf en duurzaam over kunnen dragen aan toekomstige generaties.

Slopen kun je maar een keer

Er zijn hoopvolle voorbeelden van herbestemming, passend en duurzaam en aansluitend bij de gemeenschapsfunctie van de gebouwen. Hoopvolle

voorbeelden zijn onder meer schouwburg De Maagd in Bergen op Zoom, de kantoren in de voormalige Annakerk in Breda, wijkcentrum De Poorten en de als glazeniersatelier herbestemde Antoniuskerk, beide in Tilburg. Het kerkje van Neerlangel is al jaren geen parochiekerk meer, maar wordt door de omwonenden open gehouden en beheerd. De Wederkomstkerk in 's-Hertogenbosch is een centrum voor ontvangsten en muziek geworden. De kerk aan de Eindhovense Barrierweg is op een slimme manier verbouwd tot kantooruimte en overdekt plein. In het buitenland leven creatieve ideeën voor hergebruik, zo kan men in Groot-Brittannië al in een kerk kamperen!

Geef als kerkbestuur en eigenaar met een aantal leegkomende gebouwen de moed niet op! Maak een gebouwenplan per parochie. Probeer de band tussen parochianen, bewoners en het gebouw niet verloren te laten gaan. Houd mensen betrokken door in de zogenaamde tussentijd, de tijd van overgang tussen oud en nieuw gebruik, het gebouw in gebruik te houden, voor een kerstconcert of een musical, zoals in Boxtel. Ga voor behoud, richt een behoudsstichting op, en vooral: zorg voor draagvlak bij bewoners en bisdom. Denk in oplossingen. Subsidie is daarbij onmisbaar. Maar al te vaak zijn ook omwonenden bereid tot ondersteuning. Zo is men er in Den Hout bij Oosterhout in geslaagd binnen korte tijd honderd bewoners te vinden die vijf jaar lang een vaste bijdrage willen geven als de kerk behouden blijft! Want slopen kun je maar één keer.

Het gaat om onze kerken! In de woorden van de kunsthistoricus Sible de Blaauw: 'geen gesloten vestingen van een onderdrukkende macht en een voorbij verleden, maar karaktervolle oorden van traditie en wijding, die kunnen bijdragen tot een bezinning op het nu en de toekomst.' De verhalen die onze kerken vertellen moeten begrepen worden en doorverteld aan komende generaties, opdat die kennis blijven maken met de verzoenende betekenis van schoonheid. Dan blijven onze kerken levend erfgoed en bronnen van inspiratie, stilte en doordenken. Vrijplaatsen van de geest.

De praktijk

Speelhuis-kerk kloppend hart van cultureel Helmond

“Dat doen we gewoon”, vat Jolijn Brouwers de inborst van de Helmonders samen. Ze geeft deze kenmerkende karaktertrek als ze vertelt over de brand die op 29 december 2011 het Helmondse theater 't Speelhuis verwoeste en de manier waarop de Helmonders zichzelf een cultureel hart hebben teruggegeven: op een steenworp afstand van de rampplek bloeit en groeit het culturele leven van Helmond in de voormalige Onze Lieve Vrouwekerk. Het rijksmonument uit 1928 heeft met opvallend veel respect voor het vroegere leven als katholiek gebedshuis de nieuwe bestemming gekregen.

Links en rechts in de kerk staan mensgrote heiligenbeelden van onder anderen Theresia van Lisieux. Vanaf het kerkhoge plafond en vanuit alle hoeken kijken hoofdpersonen uit het Oude en het nieuwe Testament toe. Zelfs de kruiswegstaties zitten nog in de muren. En dat stoort niet, integendeel, het inspireert!

Jolijn Brouwers (31) is verantwoordelijk voor de marketing en de publiciteit van Theater Speelhuis in de kerk en ze is nauw betrokken bij de plannen voor de nabije toekomst – en die zijn indrukwekkend. Op de eerste twee pagina's van het programmaboekje voor het seizoen 2016-2017 staat een artist impression van de aanstaande verbouwingen aan en in de kerk. Medio 2018 moet de metamorfose klaar zijn.

Het gebruik van de kerk als theater heeft oorspronkelijk een tijdelijk karakter. Al bij de opening blijkt dat zowel de inwoners als artiesten de kerk omarmen als hun nieuwe theater. Dat heeft de architecten geïnspireerd tot een glazen omarming van de kerk. Op die manier wordt straks ook de pastorie verbonden aan de kerk. De glazen tussenruimte vormt de foyer met veel glas in het dak, waardoor de imposante torens ook van binnenuit zichtbaar zijn. De voorzijde van Theater Speelhuis bevat een grote glazen schuifwand die geheel geopend kan worden. En zo kan er dan gespeeld worden op het plein.

Theater Speelhuis, Helmond

De praktijk

Willibrorduskerk Hooge Zwaluwe herbergt nu een populair restaurant

Ergens in augustus 2013 haalt Willem Simonis tussen de middag zijn kinderen van school in Hooge Zwaluwe. Tegenover de school staat de St. Willibrorduskerk. Zou die kerk te koop zijn?, vraagt de in 1973 geboren ondernemer zich af. Thuis vraagt hij zijn kinderen de tafel te dekken want hij moet efkes de parochie bellen. Ik heb een rare vraag zegt hij tegen de parochie-vertegenwoordiger, komt die kerk te koop? Het eind van het liedje is dat in deze kerk nu restaurant Onze Kerk is gevestigd.

Willem Simonis en zijn echtgenote Dieuwke Stellinga zwaaien er de scepter over een succesvol restaurant met 120 zitplaatsen. Het restaurant is ondergebracht in een rijksmonument uit 1865 dat met veel gevoel en respect van binnen aan de nieuwe bestemming is aangepast. Om in de bij een kerk horende beeldspraak te spreken: het is een wonder wat hier is geschied, het is een tot de verbeelding sprekend voorbeeld van wat men met een kerk kan doen.

Het is gebeurd 'met een diep respect voor de bezieling van het gebouw en wat het betekend heeft voor velen.' Respect voor de vroegere bestemming, voor de parochianen en bewoners van Hooge Zwaluwe. "Het loopt goed", zegt Willem Simonis als hij op een 'doordeweekse' vrijdagmiddag zijn verhaal doet. Het verhaal dat hij te vertellen heeft is leerstof voor iedereen die in Brabant een kerk een andere bestemming wil geven. Mensen uit alle delen van de provincie hebben hem en zijn vrouw daarvoor al weten te vinden.

Inclusief het aankoopbedrag, de restauratie, met zelfs een nieuw dak en de inrichting heeft Onze Kerk een half miljoen euro gekost. De provincie heeft 70 procent van de restauratie gesubsidieerd. De nuchtere boodschap van de kerkrestaurantuitbater: "Je moet, om het samen te vatten, ondernemen én durven."

Restaurant onze kerk,[©]
Hooge Zwaluwe

De praktijk

Jozefkerk Kaatsheuvel wordt een medisch centrum

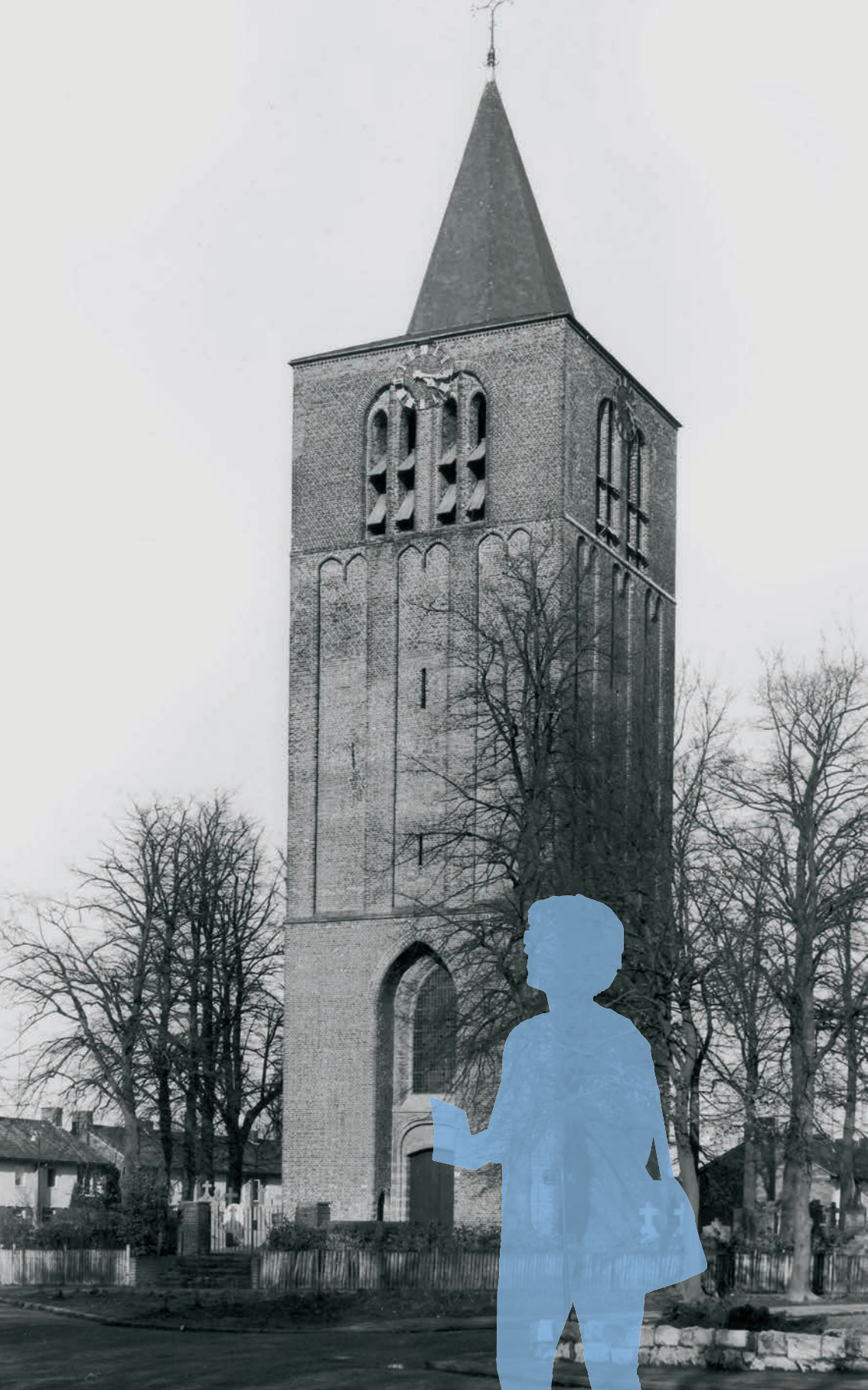
Lilian Grootswagers raakt tien jaar geleden betrokken bij de herbestemming van de St. Jozefkerk aan het Wilhelminaplein in Kaatsheuvel. Als gevolg van de ervaringen die ze daarbij heeft opgedaan, reist ze nu door Europa als gerenommeerd deskundige op het gebied van het herbestemmen van kerken. Hoe het kan lopen in het leven van een betrokken en ambitieuze vrouw. “Met het herbestemmen van kerken in Brabant is het twee minuten voor twaalf”, luidt ze de noodklok.

In Brabant moeten ruim 200 kerken een nieuwe functie krijgen. Slechts weinigen weten hoe dat aan te pakken. Er is weinig geld. Er is weinig expertise. Het herbestemmen van kerken is een van de grootste culturele vraagstukken van Brabant. Hoewel Lilian Grootswagers de problemen zonder terughouding opsomt, ziet ze ook lichtpuntjes in Brabant. Het belangrijkste is het kerkenfonds dat is opgetuigd door de provincie en het Prins Bernhard Cultuurfonds. Vanuit dit fonds kan geld en expertise ter beschikking worden gesteld voor het herbestemmen van kerken. Bovendien – en dat wordt door Lilian Grootswagers benadrukt – kunnen inwoners van Brabant dit fonds met donaties voeden. (zie kadertje)

De in 1963 geboren Lilian Grootswagers raakt bij toeval betrokken bij de reddingspoging van de kerk. De parochie wilde slopen en appartementen bouwen. Zij is, net als iedereen in Kaatsheuvel, met een ‘blanco lei’ begonnen. Een zeer belangrijke stap is geweest, dat men de betrokkenheid van de Kaatsheuvelse mensen helder heeft gewonnen. In twee weken tijd zijn 3.200 adhesiebetuigingen opgehaald. In Kaatsheuvel wordt nu in een kerk uit 1936 een Medisch Centrum gevestigd, Apothekers, Huisartsen en paramedici Onder Een Dak. “Dit topmonument blijft nu niet alleen behouden voor Kaatsheuvel. Het krijgt ook een bestemming voor heel de gemeenschap. Precies zoals het altijd is geweest.”

Medisch Centrum,
Kaatsheuvel

Reliwiki en Religiana als bron van gegevens en verhalen

De database Reliwiki (een Wikipedia over religieuze gebouwen) is in 2008 het jaar van het Religieus erfgoed gelanceerd. De doelstelling is aandacht, interesse en waardering voor religieus erfgoed bij het grote(re) publiek winnen. Het religieus erfgoed van Nederland waar hebben we het dan over? De collectie bevat in totaal circa 18.000 gebouwde objecten. Het betreft alle religieuze gebouwen die in Nederland bestaan en bestaan hebben. www.reliwiki.nl

Religiana wil de bekendheid, het gebruik en het bezoek aan religieus erfgoed in Europa ondersteunen en bevorderen. De opbouw van Religiana biedt grote mogelijkheden voor de openstelling en de ontsluiting van kerkgebouwen voor een breed publiek en draagt bij aan ondersteuning en coaching van kerkbeheerders (veelal vrijwilligers) met betrekking tot open kerken initiatieven. In Religiana wordt de mogelijkheid ingebouwd om financieel (via een online donatiesysteem) bij te dragen aan het behoud van het religieus erfgoed.

Er wordt gewerkt aan het ontwikkelen van een prototype dat Europa breed kan worden ingezet.

De alleenstaande toren van Steensel, omringd door het eeuwenoude kerkhof. (foto: Wies van Leeuwen)

Een leegkomend of leegstaand kerkgebouw behouden, ofwel herbesteden hoe doe je dat?

Het vinden van een herbesteding of tijdelijk gebruik in de tussentijd is een serieuze opgave. Je moet de weg, de regels en de juiste mensen kennen en de mogelijkheden zien. Ideeën moeten worden getoetst, financiële haalbaarheid en meerjarige exploitatie berekend, subsidietrajecten onderzocht en vergunningen aangevraagd. In elke fase van het proces komen er nieuwe partijen bij en moet kennis worden samengebracht. Een goede voorbereiding loont en is even belangrijk als de uitvoering. Een herbesteding is altijd maatwerk en elke situatie is verschillend, ervaring leert dat er altijd een aantal zaken zijn die terugkomen bij elke zoektocht naar een herbesteding. Dit stappenplan is geen kant-en-klaar recept maar wil handvatten geven bij een lastige zoektocht. Herbesteding vraagt: realisme, enthousiasme, creativiteit en doorzettingsvermogen!

Algemene Strategie

Is het beoogde resultaat vastgesteld, bedenk dan een strategie en creëer draagvlak!

- Maak het idee duidelijk
- Denk na over wat er nodig is om het doel te bereiken
- Bedenk meer dan één strategie en pas je strategisch plan aan als omstandigheden daarom vragen
- Creëer draagvlak. Draagvlak is essentieel en een goede communicatie is van groot belang
- Stel een communicatieplan op
- Zoek medestanders en ga in gesprek met tegenstanders
- Maak een presentatie over het initiatief en pas deze aan verschillende doelgroepen aan
- Betrek de pers en andere media erbij ter promotie van het plan
- Start tijdig met vooroverleg. Consulteer besluitvormers en betrek ze bij het plan.

STAP voor STAP

Stap 1: De Situatie

De inventarisatie van de situatie. Tijdens deze periode wordt gekeken naar:

- de actoren
- de waarden
- beleidskaders
- marktbehoefte en
- eigenschappen en staat van het gebouw

Stap 2: Het Programma

De programmatoets. De uitkomsten van de inventarisatie zijn de kaders voor de programmatoets. Op basis hiervan worden de herbestedingsmogelijkheden vastgesteld. Bekeken wordt welke van de herbestedingsideeën het meest geschikt of wenselijk zijn.

Stap 3: de Financiën

Financiële analyse. Op basis van de vastgestelde herbestedingsmogelijkheden/ de businesscases wordt een financiële analyse gemaakt. Wat is kansrijk vanuit financieel oogpunt. Toekomstig beheer en exploitatie vormen een cruciaal onderdeel van de analyse.

1. Actoren toegelicht

Bij een herbesteding zijn altijd veel spelers betrokken. Denk bijvoorbeeld aan eigenaren, omwonenden, overheden, belangengroepen, ontwikkelaars en investeerders. Start met het in kaart brengen van de relevante actoren in uw situatie en stel u op de hoogte van eventuele lokale gevoeligheden. Open communicatie naar en tussen alle actoren vergroot de haalbaarheid!

2. De Waarden

Kijk of het gebouw beschermd is of niet (rijksmonument, gemeentelijk monument, beeldbepalend, van bijzondere cultuurhistorische betekenis is of opgenomen is in de Erfgoednotitie van de gemeente). Informeer bij de gemeente naar de mogelijke consequenties ervan. Ook stedenbouwkundige, landschappelijke en de sociaal maatschappelijke waarden zijn belangrijk om mee te wegen.

3. Beleidskaders

De herontwikkeling moet passen binnen de gemeentelijke structuurvisie en niet strijdig zijn met provinciale of nationale belangen. Ga na, als een wijziging van het bestemmingsplan nodig is, of de gemeente hiertoe bereid is.

4. Marktbehoefte

Waar is behoefte aan en zou de herbesteding daarvoor een oplossing kunnen zijn? De ambitie van de gemeente speelt een belangrijke rol.

5. Eigenschappen en staat van het gebouw

Is er sprake van achterstallig onderhoud, hoe groot is de restauratiebehoefte? Is de nieuwe functie inpasbaar in het gebouw? De staat van onderhoud is heel belangrijk. In beginsel geldt dat bij groot achterstallig onderhoud een rendabele herbesteding zonder subsidie niet mogelijk is.

Tijdelijk anders bestemmen: de Tussentijd

Tijdelijke herbestemming of een tijdelijk programma biedt kansen om op een flexibele wijze in te spelen op een onzekere toekomst voor een gebouw. Het voorkomt verdere verwaarlozing, het maakt de omgeving meer leefbaar en geeft het gebouw een bestemming in de periode op weg naar definitieve besluitvorming over de herbestemming.

De herbestemde Sint-Jacobskerk in 's-Hertogenbosch, nu Jheronimus Bosch Art Centre. (foto: Marc Bolsius)

Nuttige adressen, fondsen en financieringsmogelijkheden

Er zijn speciale subsidieregelingen ter stimulering van potentiële herbestemming. De status van het gebouw (rijksmonument, gemeentelijk monument) en het gebruik na de herbestemming bepalen de aanvraagmogelijkheden. Er zijn gemeentelijke, provinciale en rijksbijdragen. Ook kunnen er fondsen worden aangeschreven of laagrentende leningen worden aangevraagd.

Rijksoverheid

Subsidieregeling Stimulering Herbestemming

Het rijk heeft twee met elkaar samenhangende subsidieregelingen special voor monumenten en cultuurhistorische waardevolle gebouwen en complexen zonder monumentenstatus.

1. Wind en waterdicht houden van gebouwen tot de herbestemming
2. Financiële ondersteuning voor de uitvoering van een haalbaarheidsstudie. (www.cultureelerfgoed.nl)

Brim-subsidie: rijksmonumenten, behalve woonhuizen en woonboerderijen, komen in aanmerking voor onderhoudssubsidie. U kunt op de website www.cultureelerfgoed.nl een digitale financieringscheck uitvoeren.

Belastingteruggave (direct beschikbaar)

In sommige gevallen is het mogelijk de restauratiekosten fiscaal te verrekenen. Meer informatie op www.belastingdienst.nl

Provincie Noord Brabant

De provincie Noord-Brabant verdeelt jaarlijks subsidiemiddelen voor instandhouding van rijksmonumenten. In de loop van elk jaar wordt hiertoe een subsidieregeling opengesteld, waar onrendabele rijksmonumenten gebruik van kunnen maken. Het gaat daarbij meestal om religieus erfgoed, kastelen landhuizen, industriële gebouwen en militaire complexen.

Zie: www.brabant.nl/dossiers/dossiers-op-thema/cultuur/erfgoed-en-monumenten/erfgoedkader.aspx

Het Prins Bernhard Cultuurfonds kent het buurtkerkenfonds, waaraan de slotparagraaf van deze brochure is gewijd.

Gemeente

Soms is het mogelijk een bescheiden financiële bijdrage voor de instandhoudingskosten bij de gemeente aan te vragen.

Laagrentende leningen

De Restauratiefondsplus hypotheek is van toepassing op herbestemming en restauratie van grootschalige rijksmonumenten. De lening kent een aantrekkelijk lage rente (5% onder de marktrente) en de annuïteitenlening heeft een looptijd van 30 jaar. Meer informatie: www.restauratiefonds.nl

De Kerken Nevenfunctie Lening Nationaal Restauratiefonds is een laagrentende lening, die zich richt op de ondersteuning van gedeeltelijke herbestemming van rijksmonumentale kerken. Met name op financiering van aanpassingen die multifunctioneel gebruik van het gebouw mogelijk maken (bv toiletgroep, verwarming etc.).

Meer informatie: www.restauratiefonds.nl

Naast de restauratiefonds plushypotheek en de kerken nevenfunctieregeling is het ook mogelijk via het NRF een aanvullende financiering af te sluiten. Het zogenaamde totaalpakket. Verdere informatie zie www.restauratiefonds.nl

Fondsenwerving en alternatieve financieringsvormen

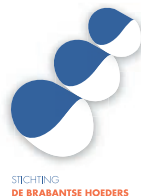
Financieren is meer dan lenen. Er komt veel kijken bij een solvabele financiering. De keuze van rechtspersoon bijvoorbeeld (CS, BV of Stichting etc.) kan van invloed zijn. Denk ook aan fondsenwerving, bijdrage in natura, win/win situatie voor partijen en andere alternatieve financieringsvormen zoals: crowdfunding, voorfinanciering, aandelenuitgifte, erfpachtconstructie.

Buurtkerkenfonds

Het Buurtkerkenfonds Noord-Brabant is een regeling voor eigenaren van kerken, dorpsraden of bewonersverenigingen die samen werken aan de herbestemming van hun kerk. De herontwikkeling van vrijkomende kerken is immers geen sinecure. Veel maatschappelijke initiatieven hebben in de startfase behoefte aan advies en begeleiding, of aan voorzieningen om bijvoorbeeld tijdelijk gebruik mogelijk te maken. Voor hen is er het Buurtkerkenfonds Noord-Brabant, een fonds dat voorziet in een bijdrage in de kosten van: procesondersteuning; verbouwkosten voor een sociale of culturele bestemming en noodreparaties. Het fonds kan worden aangevuld door particuliere bijdragen.

Wilt u dit fonds kracht geven en financieel bijdragen aan de herbestemming van vrijkomende kerken in de provincie Noord-Brabant? Geef dan uw bijdrage aan dit fonds!

Ga naar www.buurtkerkenfonds.geefaanfonds.nl

Literatuurlijst

Erfgoed.nu, L. Grootswagers en B. Linskens, Erfgoedhuis Zuid-Holland, O. Helleman, *De toekomst van onze gebouwde historie, een handreiking voor herbestemmen*, in opdracht van Provincie Zuid-Holland

Grootswagers, L., H. Westerbeek, *Religieus erfgoed Wijzer Gelderland, Gids tussen regels en mogelijkheden*, Kaatsheuvel 2010

Jongmans, L., B. Linskens, de Groot, *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming*, Delft (VBMK) / Den Haag (VNG) 2008

Leeuwen, Wies van, met foto's van Marc Bolsius, *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*, Zwolle (W-books) 2012

Nelissen, N., J. Smits, M.J.S. Bogie en J.Voorzee, *Herbestemming van grote monumenten een uitdaging!*, 's-Hertogenbosch 1999

RCE, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort 2011

Reinstra, A., M. de Beyer, P. Verhoeven (red.), *Kerkinterieurs in Nederland*, Amersfoort-Zwolle 2016

www.herbestemming.nu

www.monumenten.nl

Oproep: wie doet mee? wie helpt mee? wie heeft ideeën?

Meer dan 600 kerken open op Brabantse Open Kerkendag op 26 november 2017

Op 26 november 2017 wordt in Brabant een Open Kerkendag gehouden. Het streven is dat op die zondag meer dan 600 kerken – protestants en katholiek - in onze provincie zijn geopend. Dit unieke evenement wil Brabanders kennis laten nemen van het grote culturele belang van de kerken. Bewustwording draagt bij aan het vinden van goede herbestemmingen van kerken die aan de eredienst zijn of worden onttrokken. De komende jaren is het herbestemmen van kerken het grootste culturele probleem van Brabant.

De Brabantse Open Kerkendag is een initiatief van de Stichting Brabantse Hoeders. In de aanloop tot deze open kerkendag op 26 november 2017 is deze brochure over het herbestemmen van kerken uitgegeven.

Bij de organisatie van dit grote evenement willen de Brabantse Hoeders met zoveel mogelijk organisaties samenwerken. Wie mee wil werken wordt verzocht contact op te nemen met Corrie van Dijk, secretaresse van de Brabantse Hoeders: corrie.van.dijk@home.nl.

Bij haar kunnen ook ideeën worden aangemeld over de inkleding van de open kerkendag. Het streven is niet alleen dat alle kerken zijn geopend, maar dat er ook culturele activiteiten worden aangeboden zoals rondleidingen, tentoonstellingen, muziekkuitvoeringen etc. Verder is de stichting op zoek naar vrijwilligers die mee willen helpen de Brabantse Open Kerkendag te organiseren.

Doe mee, want het behoud van de Brabantse kerken is in ieders belang.